

УДК 811.161.2374

Т. В. Крашеніннікова

**АНТРОПОНІМНА ЛЕКСИКА КАЛЕНДАРНОГО ТИПУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Крашеніннікова Т. В. Антропонімна лексика календарного типу української літературної казки ХІХ століття.

У статті простежено специфіку використання лексики календарного типу письменниками-казкарями ХІХ століття. З'ясовано, що вона поєднує в собі елементи християнського та народного уявлення і завдяки авторському баченню передає нащадкам народні знання про природу. Також народна календарна лексика постає

персонажами зі своїми виформуваними характерами.

Ключові слова: літературна казка, антропонімна лексика, календарна лексика, персонаж.

Крашениннікова Т. В. Антропонимная лексика календарного типа украинской литературной сказки XIX века.

В статье прослежено специфику использования лексики календарного типа писателями-сказочниками XIX века. Выяснено, что она объединяет в себе элементы христианского и народного представления и благодаря авторскому видению передаёт будущему поколению народные знания о природе. Также народная лексика выступает персонажами со своими сформированными характерами.

Ключевые слова: литературная сказка, антропонимная лексика, календарная лексика, персонаж.

Krashennnikova T. V. Antroponimic lexis of calendar type of ukrainian XIX century literary tale.

The article analyses the peculiarities of calendar type lexis use by tale writers of the XIX century. It proves to combine the elements of Christian and folk perception and thanks to authors taking transfers folk natural knowledge to the future generation. Folk lexis is a personage itself with its formed characters.

Key words: literary tale, antroponimic lexis, calendar lexis, personage.

Літературна спадщина XIX століття є невичерпним джерелом не лише для літературознавчих, а й для мовознавчих досліджень. Вона позначена різноманітними жанрово-стильовими і тематичними пошуками, строкатістю мови, збагаченням мовно-виражальних засобів. Літературна казка, як своєрідне наслідування народної, вибрала в себе особливості останньої, однак сформувалася під впливом розвитку української літератури та соціально-історичних умов, тому її мова становить поєднання традиційних фольклорних елементів та літературних, які віддзеркалюють риси мови будь-якої доби.

Українська наука має чимало праць щодо вивчення літературної казки. Переважно в них розглянуто жанрові та композиційні характеристики літературної казки, які виявлено завдяки порівняльному аналізу її з народною (З. Лановик, М. Лановик, О. Порпуліт, В. Шевчук, Ю. Ярмиш). Найвні також роботи, у яких проаналізовано мову казок українських письменників І. Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, І. Манжури та інших у розвідках І. Білодіда, А. Василенко, Н. Грицак, Б. Гур'єва, Б. Деркача, С. Єфремова, Я. Закревської, А. Поповського, Т. Франка, Д. Чижевського, П. Яременка та ін. Аналізуючи мовну палітру казкових творів, науковці звертали увагу на творчу манеру письма майстрів художнього слова. І. Апоненко, В. Гнатюк, В. Милорадович, О. Порпуліт, М. Торчинський

привертала увагу до антропонімікону народних і літературних казок. Проте на особливу увагу заслуговує антропонімна лексика календарного типу.

Метою статті є прагнення простежити специфіку використання лексики календарного типу письменниками-казкарями ХІХ століття.

Народні звичаї й обряди, ритуальні за своїм походженням дії і словесні формули, пов'язані з традиціями родового, племінного та народного життя і зумовлені впливом природи на життя людини, змінами пір року та залежними від них датами чи періодами сільськогосподарських, скотарських та інших робіт. Вони пов'язані з народним календарем, супроводжуються магічними діями, релігійними церемоніями, замовляннями і співом, танком і ходінням, драматичними діями. Поступово народні звичаї та обряди поєдналися з християнською обрядовістю [8, с. 1702].

Народний календар – це одна з форм існування знань етносу про його природне та соціальне оточення [5, с. 45]. Вірування наших предків знайшли своє відображення переважно у фольклорних творах. Утім, їх відголоски простежуються і в українських літературних казках. Розгортання подій, особливо значущих, може пов'язуватися зі святими днями відповідно до народного календаря.

Зближення і взаємопроникнення двох календарних циклів, духовного і світського, впорядковують знання наших предків про їхнє навколишнє середовище. Ураховуючи це, С. Єрмоленко запропонувала такий поділ народної календарної лексики: 1) установлюється хронологічний зв'язок між певним явищем (дією) і датою (датами); 2) фіксується зв'язок між двома подіями, одна з яких чи обидві співвідносяться з пам'ятними днями святців; 3) певний календарний угодник або свято розглядаються як такі, що виконують визначену роль у якомусь суспільному чи природному процесі [5, с. 46].

В українських літературних казках ХІХ століття письменники використовували назви свят із різною метою. В одних творах вони не мали конкретного підтексту (*Новий рік* («Сосонка» Олена Пчілка), *Різдво Господнє*, *Різдво Христове* («Ведмідь» Марко Вовчок), *Різдво* («Старці» Ф. Кудринський), *Різдво Святе* («Правдива казка» Г. Кернеренко), *десята масна*, *Юрія на великодніх святах*, *Теплий Олексій*, *Параски* («Пархімове снідання»), «От тобі й скарб» Г. Квітка-Основ'яненко), *Неділя* («Правдива казка» Г. Кернеренко, «Від чого море солоне?» Ю. Федькович), *Світла неділя – Великдень* («Цар Соловей» С. Руданський), *тросецькії свята* («Казка про хитрого Лисовина» І. Манжура), *Івана Купала* («Від чого море солоне?» Ю. Федькович, «Старці» Ф. Кудринський), *Петрівка* («Два брати» І. Нечуй-Левицький), а в інших згадка свят є символічною, з ними

пов'язані події в казкових текстах. Так, у творах «Чортова корчма» О. Стороженка (*Різдво*), «Сльоза» М. Черемшини (*Святий вечір*), «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненка (*великодні свята*), «Трьомсин-богатири» І. Манжури (*на Петра, на Іллі*) назви свят несли в собі спасіння для головних персонажів. А у текстах «Три бажання» П. Білецького-Носенка (*зелені святки*), «Верба» В. Гнилосоира (*Свята Тройця*), «Судильниці» Н. Кобринської (*на Юря, на Івана, перед матками* (28 серпня і 21 вересня) перераховані свята є символами покарання за гординю, заздрість та знання з нечистою силою.

І. Франко подає головним персонажем *Новий рік* («Куди діваються старі роки»), який, подорожуючи, бачить людські проблеми і намагається по-новому побачити певні події.

Найбільше згадуються народні свята у творі «Зима й Весна або Снігова краля» Дніпрової Чайки. Завдяки своїй зацікавленості фольклором письменниця змогла поєднати давні уявлення українців та християнські вірування в поясненні дітям процесу приходу Весни. Послідовність свят – це послідовність подій у творі. Через календарну лексику перед читачем розкрилася повноцінна картина боротьби між холодом і теплом: *Стрітіння* (15 лютого) з *Касяном* (29 лютого), *Явдохи* (14 березня), *40 святих* (22 березня), *Масниця*. Свято *Касяна* у віруваннях та церковних тлумаченнях подається по-різному. С. Єрмоленко у своїх наукових працях вказує, що преподобний *Кассіан*-римлянин у народній уяві виступає як негативний персонаж – вісник усяких негараздів, зовнішньо схожий на гоголівського Вія. Саме через це високосні роки, у які цього святого поминають, набули лихої слави, вважалися несприятливими і для людей, і для худоби. За білоруським повір'ям, *Касяна* відзначають раз на чотири роки через те, що він підпалив вуса Йоану Хрестителю (який жив на п'ять віків раніше. На українському ґрунті ця обставина інтерпретується на його користь (він 4 роки безперервно б'є чорта і лише на свої іменини іде до церкви помолитися Богові, щоб той дав йому сили для боротьби з нечистим) [5, с. 49].

За спостереженнями І. Немченка, Дніпрової Чайки виводить персонафіковані образи *Веснянок*, *Гайвок*, *Обжинків*, *Зажинків*, *Купальських Хлопців*, мовні партії яких закономірно включають уривки з відповідних ігрових, танцювальних, трудових пісень народу [11, с. 73].

Народний календар у літературних казках відбився не лише у назвах свят, але і в тому, що місяці стають персонажами казок. Так, у казці «Зла Колбочка і Добра Троянда» Марка Вовчка дійовими особами виступають 12 місяців, назви яких письменниця подає, урізноманітвивши

традиційні за допомогою прикладок: *Січень Крижаний, Березень Тепловій, Червень Променистий, Вересень Ряснолистий*.

М. Коцюбинський у казці «Брати-місяці» через сімейні перипетії подає уявлення про зміну погодних умов протягом однієї пори року. Персонажами постають *Весна та її діти: Березень, Квітень, Травень*. За допомогою мовних засобів виписаний кожна дійова особа, а в основу характерів покладено природні особливості кожного місяця. Наприклад, Травень описується за допомогою порівняльних зворотів, епітетів: *Травень був хлопчик на диво вродливий: Як небо, очиці сині – блакитні, Шати на ньому із квітів веселих, аж пахоці гарні, вісять від нього; В пишній короні росинки перлисті Так грають на сонці, немов самоцвіти* [7, с. 7], а Березня характеризують вислови емоційного характеру: *сердиться Березень, Березень хитрий, Березень гнівний, Березень старий – дитина лукава*. Квітня М. Коцюбинський подає лише прикладкою: *Квітень квітчастий*.

О. Романова в казці «Сватання Мороза» описує *Старий рік* як сивого дідуса, у якого на видання 4 доньки: *Зима, Весна, Літо, Осінь*. Авторка не називає їх імен, але чітко вказує на них через опис здібностей: 1) *Вона має черевички й зелену запуску. Вона ходить із заступом, городи копає; Та насіннячко з торбинки у землю шпурляє. Соловейки тільки пісні для неї співають, Усі пташки із-за моря тоді прилітають. Як заплаче – сльози льються – Усе зеленіє; 2) Оце в мене друга дочка – має довгі коси, Тільки одно не до ладу – щодня ноги босі. Вона любить жито жати, по воду ходити. Та на голову чепляти запашиї квіти; Вона зроду не надіне чоботи й онучки, Та од праці порепались її трохи пучки. А личенько загоріле, повне, як калина, Вона дуже працювита і гарна дівчина, Погляд палкий, очі темні, брови на шнурочку; 3) Третя дочка, сов сонечко, ще й жовта спідниця; Сама гладка та здорова – любо подивиться. Вона в полі колосочки серпом дожинає, Або груші та яблука на зіму ховає; 4) От у мене четвертая, нічого казати, Любить вона постіль білу, та довгенько спати; Має вона і чоботи, й білу кожушанку, Пряде вовну та ще шиє – схожа на панянку, А як почне сваритися та вередувати, То всі сестри з переляку тікають із хати* [14, с. 234–235].

Календарна лексика в літературних казках XIX століття зафіксована й у зачинах. У них подано:

1) усі пори року, крім літа: *Стояла зима* [1, с. 134]; *Їхали раз зимою пан і мужик* [Пч. МК, с. 190]; *Був гарний весняний день* [3, с. 149]; *Надійшла весна прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику* [16, с. 7]; *Було це восени* [17, с. 65];

2) часові складові доби (вечір, ніч та ранок): *Був тишиний майський вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим лиснючим обручиком* [12, с. 282]; *Вечоріло. Сонце вже прощалося послідніми променями й поволі западало, лишаючи за собою широку смугу червоної хмари, котра щораз більше блідла й темніла* [6, с. 221]; *На землю впала ніч: нігде ані шиширкне; хіба то декуди скрізь сон що-небудь пирхне, хоч в око стрель тобі, так темно надворі* [2, с. 37]; *Минулася коротенька весняна ніч. І коні, і воли напалися, і собаки навіть послули, і туман посунув по річці, а сонечка усе нема та й нема* [4, с. 143]. Можливо, такий прийом автори використовували, намагаючись створити інтригуючу ситуацію, одночасно заспокоюючи читачів описом природи.

Письменники активно вводили в канву казкових сюжетів святкові дати або згадки про них, але в зачинах використали їх лише І. Манжура та Ю. Федькович: *Се діялось зеленими святками* [15, с. 218]; *Раз колись-то, не згадаю, саме близько сорочин, вийшов в поле працювати тяжко вбогий селянин* [10, с. 336]; *Ось настагають троєцькій свята; мир, мов квітка, увесь запишався, в шати розкішно-зелені убрався...* [9, с. 272].

Отже, календарна лексика в українських літературних казках XIX століття, поєднує в собі елементи християнського та народного уявлення і завдяки авторському баченню передає нащадкам народні знання про природу. Письменники використовують назви свят з різною метою: в одних творах вони не мають конкретного підтексту, а в інших – назви свят несуть в собі спасіння для головних персонажів. Також народна календарна лексика стає персонажами зі своїми специфічними характеристиками.

У перспективі планується на основі низки досліджень укласти довідник антропонімної лексики українських літературних казок XIX століття.

Література

1. Грінченко Б. Квітки / Б. Грінченко // Українська літературна казка ; упоряд. В. Полковенко. – К. : Дніпро, 2001. – 512 с.
2. Гулак-Артемівський П. Пан та Собака (казка) / П. Гулак-Артемівський // Гулак-Артемівський П. Твори. – К. : Дніпро, 1978. – С. 24–28.
3. Дніпрова Чайка. Буряк / Чайка Дніпрова // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. – К. : Веселка, 1993. – С. 149–163.
4. Дніпрова Чайка. Казка про сонце та його сина / Чайка Дніпрова // Українська літературна казка ; упоряд. В. Полковенко. – К. : Дніпро, 2001. – 512 с.
5. Єрмоленко С. С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. О. Потебні / С. С. Єрмоленко // Мовознавство. – 1995. – №1. – С. 45–54.
6. Кобринська Н. Судильниці або Відьма (по народним казкам і оповіданням) /

Н. Кобринська // Кобринська Н. Вибрані твори. – К. : Держ. літ. видав. худ. літ-ри, 1958. – С. 221–236.

7. Коцюбинський М. Брати-місяці / М. Коцюбинський. – К. : Веселка, 1989. – С. 2–21.

8. Кравців В. Народні звичаї та обряди / В. Кравців // Енциклопедія українознавства ; гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.]. – Львів : Молоде життя, 1996. – Т.5. – С. 1702.

9. Манжура І. Казка про хитрого Лисовина і про других звірів та про те, що він їм, а вони йому коїли / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 272–325.

10. Манжура І. Чорт у наймах / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 336–339.

11. Немченко І. Дніпрова Чайка і народна творчість / І. Немченко // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 2. – С.70–77.

12. Нечуй-Левицький І. Скривджені й нескривджені / І. Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. Твори : у 3-х т. – К. : Дніпро, 1988. – Т.3. – 645 с.

13. Пчілка О. Морозова кара / О. Пчілка // Пчілка О. Годі, діточки, вам спати! – К. : Веселка, 1991. – 257 с.

14. Романова О. Сватання Мороза / О. Романова // Антологія української поезії. Українська дожовтнева поезія. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 3. Українська муза. – Вип. 7. – С. 234–235.

15. Федькович Ю. Підмінче (казка) / Ю. Федькович // Федькович Ю. Твори : у 2-х т. – К., 1960. – Т. 2. – С. 218–222.

16. Франко І. Лис Микита / І. Франко // Франко І. Твори : в 20-и т. : Т. 12 : Поєми ; ред. тома : О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. – К. : Держ. вид. худ. літ., 1953. – 570 с.

17. Франко І. Три міхи хитроців / І. Франко // Франко І. Коли ще звірі говорили. – К. : Веселка, 1976. – С. 65–68.

Стаття надійшла до редакції 15.07.2015 р.